

HOE GESCHIEDENIS TOT LERING STREKT

*Tim De Mey*¹

SUMMARY – *How History Can Teach Us* – Counterfactual questions (hypothetical questions of which the premises contradict the historical facts) are not often explicitly used in historical research to identify causes of particular facts. The methodology of thought experiments offers nevertheless important opportunities to contemporary historiography. One could even ask oneself if historical research is possible at all without so called ‘what if...’-questions. Just like analogies, thought experiments are necessary to complete the mental process which interpretes causes and effects of human behaviour in history. Therefore, counterfactual thought experiments can easily be traced in the construction of historical explanations.

1. Inleiding

Ergens had Hegel wel een punt. We willen wel leren uit de geschiedenis en misschien zouden we dat ook kunnen, maar we kunnen bezwaarlijk aanvoeren dat we daar totnogtoe succesvol in zijn geweest. Steeds weer *lijken* we dezelfde fouten te maken. En als je dan, zoals Hegel, een smaak ontwikkeld hebt voor de retoriek van de paradox, heet het: “Het enige wat we uit de geschiedenis leren is dat we niets uit de geschiedenis leren.” Hegels paradox heeft echter niet alleen retorische kwaliteiten. Om tot de conclusie te komen dat we niets leren uit de geschiedenis, moeten historische gebeurtenissen tenminste *vergelijkbaar* zijn. En het paradoxale is dat daarin precies de sleutel ligt tot de beoogde historische kennis, tot het daadwerkelijk leren uit de geschiedenis. Analogieën zijn weliswaar *noodzakelijk* om te leren uit geschiedenis, maar *voldoende* zijn ze zeker niet. Neem bijvoorbeeld München 1938, i.e. een van de analogieën die te pas en te onpas door Amerikaanse leiders gebruikt worden om wat dan met een eufemisme “interventies” heet, te legitimeren.² Meestal wordt daarbij aangevoerd dat de interventie in kwestie noodzakelijk is om in de huidige situatie een herhaling te voorkomen van wat er zich in september 1938 te München afspeelde en de gevolgen ervan. Los van de analogie zelf, heeft dat argument enkel zin vanuit de veronderstelling dat wat er zich in september 1938 te München afspeelde *anders* had kunnen lopen en dat de uitkomst van die alternatieve loop der gebeurtenissen *beter* zou zijn geweest.³ Dank-

¹ De auteur is als Aspirant van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek – Vlaanderen verbonden aan het Centrum voor Logica en Wetenschapsfilosofie van de Universiteit Gent. Hij bereidt er een proefschrift voor over gedachte-experimenten in de natuurwetenschappen, de sociale wetenschappen en de wijsbegeerte.

² Het veelvuldig gebruik van deze analogie door Amerikaanse leiders wordt nauwgezet geanalyseerd en besproken in Khong (1996).

³ Of beter: we moeten ons minstens kunnen voorstellen dat wat er zich in september 1938 te München afspeelde *anders* had kunnen lopen. Het punt is dat zelfs indien de geschiedenis, metafysisch gesproken, niet anders had kunnen lopen (i.e. determinisme), het epistemologisch nuttig en misschien zelfs onafwendbaar kan zijn de geschiedenis te beschouwen *alsof* zij anders had kunnen lopen. Zie in dit verband ook Bulhof (1999).

zij Churchill is de onderliggende redenering genoegzaam bekend: een meer confrontationele strategie van Chamberlain en Daladier ten opzichte van Hitlers eisen te München *zou* de Tweede Wereldoorlog vermeden *kunnen hebben*.

Churchills inschatting dat wat zich in september 1938 te München afspeelde een “gemiste kans” vormde, is gestoeld op een tegenfeitelijke redenering, i.e. een hypothetische redenering die vertrekt vanuit premissen waarvan we weten dat ze vals zijn, dat ze tegen de feiten indruisen. Dergelijke “wat als ...”-vragen of gedachte-experimenten komen in uiteenlopende domeinen voor en vervullen diverse functies. In dit opstel ga ik na of historici gebruik kunnen maken van tegenfeitelijke redeneringen. De kernidee is dat net als analogieën, gedachte-experimenten *noodzakelijk* zijn opdat de geschiedenis tot lering zou kunnen strekken.

Historici zijn niet bepaald happig op tegenfeitelijke redeneringen. De beroemde historicus E. H. Carr stelt bijvoorbeeld dat “wat als ...”-vragen wel eens aan bod kunnen en misschien zelfs mogen komen op cocktailparty’s, maar dat de professionele historicus zich er geenszins mag mee inlaten (Carr 1964: 97). En Fisher beargumenteert dat alle tegenfeitelijke redeneringen even absurd zijn, omdat ze allemaal even hypothetisch zijn (Fisher 1970: 19)!⁴

Maar de weerstand tegen tegenfeitelijke redeneringen in de geschiedenis is ook verder doorgedrongen. Neem bijvoorbeeld het volgende fragment uit “De blauwe ogen van de revolutie”, een opstel van journalist Piet Piryns over Stalin:

Zou de geschiedenis een andere loop hebben genomen als Lenin langer had geleefd? Als Boecharin in 1926 niet de zijde van Stalin gekozen had? In de geschiedenis wordt er niet ge-*alst*. Historici kunnen alleen maar constateren dat Stalin voortbouwde op de erfenis van Lenin en de communistische aartsvaders (Piryns 1999: 448).

Eerst werpt Piryns enkele pertinente tegenfeitelijke vragen op, om vervolgens te stipuleren dat het beantwoorden van dergelijke vragen buiten het bestek van de geschiedschrijving valt. Ook journalisten van het kaliber van Piryns leggen met andere woorden voldoende methodologische waakzaamheid aan de dag, om zich niet te laten verleiden tot gratuite speculaties over wat er allemaal gebeurd zou kunnen zijn.

Maar kunnen we wel zonder? Kan de historicus, de journalist of de leek, voor zover hij of zij zich rekenschap wil geven van de loop der gebeurtenissen, zonder tegenfeitelijke constructies? Kunnen we überhaupt *iets* leren uit wat er daadwerkelijk gebeurd is, zonder te verrekenen wat er gebeurd zou kunnen zijn?

2. Onoverkomelijk subjectief of onvervangbaar

Misschien is het nuttig om eerst en vooral komaf te maken met twee al te gemakkelijke antwoorden op deze vragen. Aan de ene kant verdedigen historici als Carr (1964) de opvatting dat tegenfeitelijke redeneringen in de geschiedenis uit den boze zijn omdat ze *onoverkomelijk subjectief* zijn (afdeling 2.1). Aan de andere kant beweren sommigen,

⁴ Zie ook Demandt (1986) en Ferguson (1997) voor overzichten van bezwaren tegen het doelbewust gebruik van tegenfeitelijke redeneringen in de geschiedenis.

hoofzakelijk in navolging van Fogel (1964) en Elster (1978; 1983), dat tegenfeitelijke redeneringen *onvervangbaar* zijn omdat elk causaal verband tussen historische gebeurtenissen teruggaat op een tegenfeitelijke redenering (afdeling 2.2).

2.1. *Onoverkomelijk subjectief*

Carr vindt het verdacht dat de “wat als ...”-vragen die af en toe door historici gesteld worden steevast betrekking hebben op *recente* historische gebeurtenissen die *negatief geëvalueerd* worden. Vaak gaat het daarbij over zogenaamde “gemiste kansen”. In feite wil de historicus, onder het mom van tegenfeitelijk redeneren, gewoon protesteren tegen de gang van zaken. En historici hebben zich nu eenmaal niet uit te laten over hun vaak louter politiek geïnspireerde evaluaties van de gebeurtenissen die ze bestuderen. Carrs observatie dat tegenfeitelijke redeneringen steevast betrekking hebben op recente historische gebeurtenissen is inmiddels achterhaald door de feiten. Historici stellen nog steeds relatief weinig “wat als ...”-vragen, maar de “wat als ...”-vragen die ze stellen zijn ondertussen wel gelijkmatig verdeeld over alle periodes.

Bovendien hoeft het ons niet te verbazen dat er vooral tegenfeitelijk geredeneerd wordt met betrekking tot gebeurtenissen die *negatief geëvalueerd* worden. In de sociale psychologie worden de tegenfeitelijke redeneringen bestudeerd die mensen maken met betrekking tot hun persoonlijke levensloop. Sociale psychologen vragen zich meer bepaald af hoe het komt dat “wat als...”-vragen meestal opduiken naar aanleiding van gebeurtenissen die door het individu betreurd worden. Hun verklaring is relatief eenvoudig: mensen pijnigen zichzelf met “wat als ...”-vragen omdat ze daar iets uit kunnen leren. Het leert hen meer bepaald hoe ze dergelijke situaties in de toekomst kunnen vermijden.

Maar het meest fundamentele bezwaar tegen Carrs afwijzing van het doelbewust gebruik van gedachte-experimenten in de geschiedenis is dat historici gewoonweg *moeten* evalueren. Dat is een van hun taken (Trevor-Roper 1981). Neem bijvoorbeeld militaire geschiedenis. Het zou een gemiste kans zijn om enkel te vermelden wat de strategische beslissing was die op een bepaald moment genomen werd. Het is immers evident dat een dergelijke beslissing zijn betekenis grotendeels ontleent aan de alternatieven, i.e. de mogelijke beslissingen waarvoor uiteindelijk niet geopteerd werd.

2.2. *Onvervangbaar*

Een ander al te gemakkelijk antwoord op de vraag naar het belang van tegenfeitelijke redeneringen in de geschiedenis is het product van de controverse die ontstond naar aanleiding van de publicatie van *Railroads and American Economic Growth*. In dit boek past Fogel (1964) rigoureus tegenfeitelijke technieken toe. Hij beargumenteert dat de introductie van spoorwegen minder belangrijk was dan algemeen wordt aangenomen voor de economische groei van de Verenigde Staten in de 19de eeuw. Mochten de spoor-

wegen niet geïntroduceerd zijn zou, volgens Fogels inschatting, het BNP in 1890 slechts 5% lager gelegen hebben.⁵

Fogels ongebreideld gebruik van tegenfeitelijke redeneringen ontlokte een storm van protest. Fogel verdedigde zich echter door erop te wijzen dat het enige alternatief voor een openlijk tegenfeitelijk model, een heimelijk tegenfeitelijk model was.⁶ Kernidee was dat elke identificatie van oorzaken op tegenfeitelijke redeneringen berust: als je zegt dat *a* een oorzaak is van *b*, dan zeg je eigenlijk dat als *a* er niet was geweest, *b* er ook niet geweest zou zijn.

Deze slogan vertekent echter de betekenis van oorzaken in de geschiedenis. Enkel voor een *noodzakelijke oorzaak* geldt dat als die oorzaak er niet was geweest, het gevolg er ook niet geweest zou zijn. De praktijk van de geschiedschrijving wijst echter uit dat historici zelden of nooit claimen een noodzakelijke oorzaak van de gebeurtenis die ze aan het verklaren zijn, geïdentificeerd te hebben. Goldhagen (1996) is een recent tegenvoorbeeld. Maar het lijkt mij dan ook niet toevallig dat er nagenoeg geen historici zijn die Goldhagens verklaring van de holocaust onderschrijven.

3. Gewogen verklaringen

De praktijk van de geschiedschrijving leert ons dus dat gedachte-experimenten een verwaarloosbare rol spelen in de identificatie van oorzaken. Maar dat wil niet zeggen dat tegenfeitelijke redeneringen geen noemenswaardige rol spelen in het construeren en onderbouwen van historische verklaringen. Integendeel: in de geschiedschrijving staan *gewogen* verklaringen centraal en daartoe zijn gedachte-experimenten onmisbaar.

Zelfs E.H. Carr geeft het toe: de praktijk van de geschiedschrijving wijst uit dat rivaliserende verklaringen van historische gebeurtenissen vaak niet verschillen in de identificatie van de oorzaken. Meningsverschillen hebben veeleer betrekking op hun rangorde, i.e. het relatief gewicht dat aan elk van de ingeroepen oorzaken toegekend wordt (Carr 1964: 96). Een bepaalde verklaring van de Tweede Wereldoorlog houdt bijvoorbeeld in dat het verdrag van Versailles een grotere rol heeft gespeeld dan de persoonlijkheid van Hitler en een rivaliserende verklaring kent aan Hitler een groter gewicht toe dan aan Versailles.

Welnu, om tot zo'n rangorde van oorzaken te komen moet men per oorzaak een gedachte-experiment uitvoeren. Wat als Versailles er niet was geweest? Wat als Hitler er niet was geweest? In beide gevallen komt het erop aan het verschil te bepalen tussen de feitelijke uitkomst, i.e. de Tweede Wereldoorlog, en de afwikkeling van de denkbeeldige afwezigheid van Versailles enerzijds en die van Hitler anderzijds. Hoe groter het verschil, hoe belangrijker de factor.

⁵ Zijn inschatting berust evenwel op de aanvechtbare veronderstelling dat mochten de spoorwegen niet geïntroduceerd zijn, andere transportmiddelen efficiënter gemaakt zouden geweest zijn.

⁶ Zie McClelland (1975) voor een beschrijving van de controverse die ontstond naar aanleiding van de publicatie van Fogels boek.

4. Een gebruiksaanwijzing

Historici betwijfelen echter niet alleen het nut van tegenfeitelijke redeneringen; ze stellen zich ook ernstige vragen bij de haalbaarheid ervan. Een van de voornaamste, epistemologische bezwaren is dat het bijzonder moeilijk, zometeen onmogelijk is te achterhalen wat er *precies* gebeurd zou zijn indien een welbepaalde factor zijn rol niet gespeeld zou hebben. De geschiedenis is een dermate complex systeem dat kleine veranderingen grote gevolgen kunnen hebben. Bovendien is het vaak zo dat men zich pas kan voorstellen dat een factor zijn rol niet gespeeld zou hebben, indien ook andere factoren afwezig waren geweest. En zo kunnen we bezig blijven, concluderen de meeste historici. Tegenfeitelijke redeneringen gaan ons petje te boven: we moeten gewoon *te veel veronderstellingen* maken om ons een tegenfeitelijke situatie voor te stellen en daarenboven is het met terugwerkende kracht voorspellen van de afwikkeling ervan *onoverkomelijk speculatief*.

Men zou er welhaast wanhopig (of erger nog: postmodernistisch) van worden: aan de ene kant zijn tegenfeitelijke redeneringen noodzakelijk, aan de andere kant zijn ze onmogelijk. Kunnen we dan werkelijk niets leren uit de geschiedenis?

Misschien kan een blik op de literatuur ons enigszins geruststellen. Het is namelijk zo dat er niet alleen een weliswaar beperkt aantal historici zijn die hun verklaringen *doelbewust* construeren en onderbouwen op basis van tegenfeitelijke redeneringen; “wat als...”-vragen in de geschiedenis worden ook in die mate aan de orde gesteld door auteurs met zuivere literaire bedoelingen dat ‘alternate history’ zich inmiddels gevestigd heeft als een zelfstandig genre van sciencefiction.⁷ De vergelijking van enerzijds wetenschappelijke en anderzijds zuiver literaire tegenfeitelijke scenario’s leert ons dan dat historici een aantal technieken hebben en toepassen om de *plausibiliteit* van hun tegenfeitelijke redeneringen te vergroten. Zulke regels blijven meestal impliciet. Recentelijk hebben sommige historici en wetenschapsfilosofen echter pogingen ondernomen een expliciete methodologie uit te werken.⁸

Een van de belangrijkste regels is de zogenaamde “minimal-rewrite-of-history”-regel. Hoe dichter men bij de feiten blijft, hoe plausibeler de tegenfeitelijke redenering is. Het voorbeeld van München 1938 kan verduidelijken dat dit minder paradoxaal is dan het lijkt. Indien het totaal ondenkbaar zou zijn geweest dat Engeland en Frankrijk een andere houding hadden aangenomen ten aanzien van Hitlers eisen, dan zou Churchills argument dat de Tweede Wereldoorlog er vermeden had kunnen worden aan plausibiliteit inboeten. Het zou zelfs überhaupt minder zin hebben om die tegenfeitelijke vraag op te werpen. Maar een van de redenen waarom dit zo’n populaire analogie is en waarom Churchill door veel mensen gevolgd wordt in zijn redenering, is precies dat het niet veel gescheeld heeft of Churchill zelf was op dat moment aan de macht en had, naar alle waarschijnlijk, een andere houding aangenomen.⁹ Aangezien we slechts een beperkt aantal veronderstellingen moeten maken om ons de initiële, tegenfeitelijke situatie in te

⁷ Zie <http://www.uchronia.net/> voor een bibliografie van ‘alternate histories’ met meer dan 2200 referenties. Het motto van de website is ontleend aan Will Shetterly: “There are no correct alternate histories; there are only plausible alternate histories.”

⁸ Zie bijvoorbeeld Hawthorn (1991) en Sylvan and Majeski (1998).

⁹ Deze stelling wordt ook verdedigd door de beroemde ‘appeasement’-specialist R.A.C. Parker (2000). Parker begint zijn boek over Churchill trouwens met de zin: “Churchill could have prevented the Second World War.” (Parker 2000: ix).

denken, is de redenering, of tenminste het antecedent ervan, relatief plausibel (Khong 1996: 105-14).

Er is dus geen reden tot wanhoop (laat staan tot postmodernisme). Tegenfeitelijke redeneringen zijn en blijven speculatief. Het bestaan van technieken aan de hand waarvan de plausibiliteit van tegenfeitelijke redeneringen vergroot kan worden, leert echter dat dit veeleer een graduele dan een principiële aangelegenheid is.

5. Verklaringen van contrasten

Ten slotte zou ik nog een bijdrage willen leveren aan de uitwerking van een methodologie voor het doelbewust gebruik van gedachte-experimenten in de geschiedenis. Hoger besprak ik de rol die tegenfeitelijke redeneringen spelen in het construeren en onderbouwen van *gewogen* verklaringen van historische gebeurtenissen. In deze afdeling zal ik aantonen dat historici er goed aan doen te streven naar gewogen verklaringen van contrasten in plaats van naar gewogen verklaringen van feiten of gebeurtenissen, onder meer omdat de vereiste tegenfeitelijke redeneringen er een stuk eenvoudiger en bijgevolg plausibeler op worden.

Een verklaring van een contrast geeft een antwoord op de vraag: waarom *a* en niet *b*? Laat ik eerst een willekeurig voorbeeld geven van een contrast in de geschiedenis. De Russische revolutie van 1917 verklaren is nagenoeg onmogelijk. Te veel factoren hebben daartoe bijgedragen. En bovendien situeren niet alle factoren zich op hetzelfde niveau van verklaring. Nu vormt de revolutie van 1905 een mogelijk contrast. Die revolutie is in bepaalde opzichten te vergelijken met die van 1917: zo wordt dezelfde tsaar om vergelijkbare redenen geïdificeerd. Het cruciale verschil is echter dat de revolutie van 1917 succesvol was en die van 1905 niet. Vandaar dat het zinvol is te streven naar een verklaring van het volgende contrast: het succes van de revolutie van 1917 *relatief aan* het falen van de revolutie van 1905.

Op het niveau van causale selectie leveren contrasten een aanzienlijke inperking op. In ons voorbeeld kan enkel wat het verschil heeft gemaakt tussen de revoluties van 1905 en 1917 in aanmerking komen. Maar ook op het niveau van het wegen van oorzaken leveren contrasten nuttige inperkingen op. Op voorwaarde dat men eerst alle factoren heeft geïdentificeerd die een welbepaald contrast verklaren, vermijdt men bij het wegen ervan niet alleen dat men factoren gaat vergelijken die op een verschillend verklaringsniveau operatief zijn, maar ook dat men bij de denkbeeldige afwikkeling van de initiële, tegenfeitelijke situatie op nog andere factoren zou kunnen botsen die een relevant verschil gemaakt zouden hebben, die met andere woorden het contrast zouden verklaren. Bovendien levert de specificatie van een contrast op dat men, bij het wegen van de factoren, niet zomaar de afwezigheid ervan moet veronderstellen, maar veeleer de waarde die de betrokken factor aangenomen heeft in de contrastsituatie. Stel bijvoorbeeld dat de hoge broodprijs in 1917 een van de factoren is die het succes van 1917 verklaren relatief aan het falen van 1905, dan moet men bij het wegen van die factor niet uitgaan van de afwezigheid van een broodprijs (wat trouwens onzin zou zijn), maar moet men de lagere broodprijs van 1905 importeren in de tegenfeitelijke situatie.

6. Besluit

Het doel lijkt vertrouwd: we moeten leren uit onze fouten. De middelen ertoe komen veeleer bevreemdend voor. Hoe kan zoiets fundamenteels als bruikbare historische kennis berusten op zoiets speculatiefs als tegenfeitelijke redeneringen?

In dit opstel heb ik beargumenteerd dat gedachte-experimenten *noodzakelijk* zijn om tot *gewogen* historische verklaringen te komen. Ik heb tevens aangetoond dat de gedachte-experimenten die nodig zijn om tot gewogen verklaringen van contrasten te komen *minder speculatief* zijn dan de gedachte-experimenten die nodig zijn om gewogen verklaringen van gebeurtenissen te construeren en te onderbouwen.

Dat tegenfeitelijke redeneringen in de geschiedenis desalniettemin speculatief zijn en blijven, hoeft geen aanleiding te geven tot het opblazen van het onderscheid tussen feit en fictie. De hele methodologie van de historicus, met inbegrip van de regels waaraan gedachte-experimenten onderworpen worden of zouden kunnen worden, kan immers gericht blijven op een al dan niet perspectivistische reconstructie van het verleden zoals het eigenlijk was.

BIBLIOGRAFIE

- BLOM, T., W. CALLEBAUT and T. NIJHUIS (1989), Modalities and Counterfactuals in History and the Social Sciences: Some Preliminary Reflections. *Philosophica* 44: 3-14.
- BULHOF, J. (1999) What If? Modality and History. *History & Theory* 38: 145-68.
- CARR, E.H. (1964) *What is History?* New York: Knopf.
- DEMANDT, A. (1986) *Ungeschehene Geschichte*. Göttingen: Vondenhoeck & Ruprecht.
- ELSTER, J. (1978) *Logic and Society: Contradictions and Possible Worlds*. New York: Wiley.
- ELSTER, J. (1983) *Explaining Technical Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HAWTHORN, G. (1991) *Plausible Worlds: Possibility and Understanding in History and the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FERGUSON, N. (1997) *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals*. London: Picador.
- FISHER, D.H. (1970) *Historians' Fallacies: Toward a Logic of Historical Thought*. New York: Harper & Row.
- FOGEL, R. (1964) *Railroads and American Economic Growth*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- GOLDHAGEN, D. (1996) *Hitler's Willing Executioners*. New York: Knopf.

- KHONG, Y. F. (1996) *Confronting Hitler and its Consequences*. In Tetlock, P.E. and A. Belkin (eds.) *Counterfactual Thought Experiments in World Politics: Logical, Methodological and Psychological Perspectives*. Princeton: Princeton University Press.
- MCCLELLAND, P.D. (1975) *Causal Explanation and Model Building in History, Economics and the New Economic History*. Ithaca: Cornell University Press.
- PARKER, R.A.C. (2000) *Churchill and Appeasement*. London: Macmillan.
- PIRYNS, P. (1999) De blauwe ogen van de revolutie. In Van Humbeeck (red.), *De waanzinnige 20ste eeuw: De Knack-redactie beschrijft de eeuw in honderd verhalen*. Roeselare: Globe.
- SYLVAN, D. and S. MAJESKI (1998), A Methodology for the Study of Historical Counterfactuals. *International Studies Quarterly* 42: 79-108.
- TREVOR-ROPER, H.R. (1981) History and Imagination, in: Lloyd-Jones, H., V. Pearl and B. Worden (eds.) *History & Imagination: Essays in Honour of H. R. Trevor-Roper*. London: Gerald Duckworth & Co. Ltd.